

RENDAHGYÓ GONDOLATOK A MŰVELTSÉGRŐL¹

Kulturális életünk irodalom- és művészetköz-pontú, ezt sugalmazza naponta a sajtó, a rádió, a televízió. A tudomány és a kultúra más területei nem szorulnak ki teljesen a tömegközlés programjából, de jóval kevesebb figyelmet kapnak, noha a társadalmi gyakorlattal mutatkozó összefüggéseik miatt indokolt lenne ezeket a szférákat is az érdeklődés központjába állítani. A problémát szóvá tevő írások meglegszenek azzal, hogy a szellemi kultúrán belül említik meg a tudományok jelentőségét. Ezek a fejtegetések azután megrekednek a humán- és a reál-műveltség szembeállításánál és az egyoldalú műveltség elmarasztalásánál. Csakhogy a kultúra szerkezeti felépítésének elhanyagolásával a részterületek egymáshoz való viszonya sem válik érthetővé, és ennek következtében a két (vagy több) kultúra egysége is megoldatlan marad, inkább csak óhajként fogalmazódik meg.

Műveltségképzetek hazai közvéleményünkben

Ha sorra vesszük a közvéleményben élő nézete- ket a műveltségről, akkor azt látjuk, hogy ezek nem tudnak kielégítő magyarázatot adni annak egészéről és részeinek összefüggéséről. Az enciklopédikus fel- fogást az iskola tartja életben, annak ellenére, hogy közhelyként terjed: „ma már senki sem lehet poli- hisztor”. Az iskola mégis sokféle tárgyat tanít, és megkívánja, hogy a tanulók valamennyiben egyaránt jeleskedjenek. Ennek lehetetlensége persze inkább csak magasabb szinten nyilvánvaló, ahol már nem elégszenek meg tárgyaként egyetlen tankönyv ismeretével, hanem kívánatos a szakirodalom minél nagyobb mennyiségű és alapos feldolgozása. S jóllehet a főiskolai és egyetemi oktatás szándéka szakirányú, az elaprózottság még erre is jellemző. Leginkább a tanárképzésben, ahol a kétszakosság uralkodik az ál- talánosan kötelező tárgyak sokaságával.

Az enciklopédizmus azonban nem abban hibá- zik, hogy túlságosan szélesre tárja a megszerzendő

ismeretek körét. Hiszen való igaz, hogy műveltség csak a valóság egészére nyitott tudásban alakulhat ki, és a szakosodás is megkívánja a szélesebb alap- vetést. Amiben elmarasztalható ez a felfogás, az az eklektikus szemlélete, vagyis a részek szervesen egymás mellettisége, az egyes tárgyak összefüggése- inek elhanyagolása. E jelenség nemcsak az iskolára jellemző, az iskolán kívül működő kulturális intéz- mények nagy többségére is. Az egyes programok funkcióatlan kapcsolata elárulja, hogy a tervezés egészéből hiányzik a rendező elv, amellyel valamire tudatosan irányítani lehetne a figyelmet. S ha ez a szándék fel is fedezhető az egyes programokon be- lül, az elszigeteltségük miatt e célok nem tudnak érvényesülni, a kereszteződő információk semle- gesítik egymást. Mindez a kultúra erős differenciálódásának következménye, de annak a jele is, hogy a kultúra-közvetítés sokszínű világában még azok is képtelenek jól eligazodni, akik hivatásként vál- lalják a kultúra terjesztését. Ezért számukra egyet- len lehetőség mutatkozik, a szakosodás, mert az enciklopédizmus a műveltséget távol tartja a gy- akorlattól, pedig a felnőtt embernek állandóan ab- ban kell helyt állnia.

A praktikus műveltségesszémény kiküszöböli az enciklopédizmus életidegenségét, szemléleti jellegét, és egyetlen szakterületre irányultságával a gyakorla- tiasságot is képes magába foglalni. Másféle veszélyt idéz fel azonban egyoldalúságával: a műveltséget a sikeres cselekvéssel azonosítja, ezért fölöslegesnek tartja az elméleti elvontságot, ezért képtelen a gy- akorlat fölé emelkedni, azt szélesebb összefüggése- inben ítélni meg, s következtetni a gyakorlat megújít-ására, fejlesztésére. Gyakorlatilag tehát éppolyan konzervatív, mint az enciklopédizmus, amely csak érteni akarja a világot, és nem változtatni.

A praktikizmusnak ezt a fogyatékoságát igyek- szik túlhaladni az a felfogás, amely a gyakorlati műveltség lényegének a kreatív képesség fejleszté- sét tartja. Minthogy az alkotás a dolgok minőségi megújítása, és ez feltételezi az átalakítandó dolgok ismeretét is, ez a képesség szintézisbe vonja az első műveltségesszémény pozitívumait a gyakorlatissággal. Az alkotó képességgel foglalkozó pszichológia rész- letesen tárgyalja ennek a feltételeit, de a szaktudo-

¹ Megjelent a *Valóság*, 1986, 10:13-23., majd a *Gondolatok a kultúráról, a műveltségről és a közművelődésről*. 2007 Trefort Kiadó, Budapest, 82-94.

mány ezoterikus nyelve és a maga keretei közt maradása miatt a felismerései nem válnak köztudottá, még értelmiségi körökben sem. Így erősödnek meg azután azok a vélemények, hogy a kreativitás egyeseknél velük születik, ezért azt nem is lehet mindenki- ben kifejleszteni, csak a tehetségekben, és a fejlődés esetükben sem más, mint a szabad képzelőerő gyakorlása. E felfogás azonban ellentmond az alkotáslélektan megállapításának, mely szerint a kreativitás mindenki- ben kifejleszthető és az élet minden területén alkalmazható (Landau 1975).²

A tehetségek alkotó képességét hangsúlyozó felfogás utal arra, hogy az enciklopédizmussal szemben van egy másféle oppozíció is: az irodalmi, művészeti alkotásokra korlátozódó műveltségesszme. Ez az esztétikai jellegű, „humán”-nak nevezett álláspont az azal az igénnyel lép fel, hogy az enciklopédizmustól átvegye a műveltség fogalmát. A szellemi élet más szféráit azzal az indoklással választják le a műveltségről, hogy bennük a természet és a társadalom kötöttségei korlátozzák az ember szabadságát. A természeti törvények és a társadalmi normák alkalmazkodásra kényszerítik az ember gondolkodását és cselekvését; az ember azonban csak öntörvényű alkotásokkal lehet szabad, ha önmagát fejezi ki, és elszakad a külső korlátoktól. A valóság helyett a valóság mögöttit ragadja meg, a racionális gondolkodás helyett érzelmi és akarati folyamatokon át az irracionálishoz jut el, és egyetlen célt fogad el: az élményeinek formába öntését, ezzel önmagát és művészetét megújítva. S ahogy a művész teremti az alkotását, a műveit átélő embernek is hasonló módon kell viszonyulnia a kultúrához. Csak így fejlesztheti ki önmagában az igazi műveltséget.

Az esztétikus műveltségfelfogás gyökerei a romantikához nyúlnak vissza, kibontakozása a 19-20. század fordulójának német kultúrtörténeti, kultúrpszichológiai és életfilozófiai irányzataiban található meg. Csakhamar átjárja az európai polgárság felfogását, hogy azután mind erősebbé válik a kultúrát pesszimizmussal néző, a technikával szemben háttérbe szoruló helyzetén kesergő filozófiában. Ennek ellenére a kultúrát az irodalommal és a művészetekkel azonosító felfogás kétségkívül az egyik legelterjedtebb nézet közéletünkben. Ebben rejtetten ott él az a meggyőződés, hogy az ember szabadsága és egyéni fejlettsége csak az esztétikai szférának köszönhető, s mindaz, ami az életkörü-

ményeiben a fejlődés terméke, csupán természeti létének meghosszabbítása, a létért folytatott küzdelem eredménye. Kultúra, humanitás és művészet azonosítása evidenciának látszik, noha nyilvánvaló, a természettől és a társadalomtól az ember nem tud elszakadni. Tapasztalatokban az is igazolható, hogy egyetlen irodalmi, művészeti alkotás sem jöhet létre tárgyasulással nélkül, márpedig, ha ez így van, akkor érvényesek rá a természet törvényei is. És a legegény- nibb alkotás sem szabadíthatja meg az embert társadalmi meghatározottságától, a tisztán öntörvényű alkotás eszméje tehát illúzió. A művészet és a kultúra azonosítása abban is téved, hogy a „humanitásával” kitölti a műveltség egészét. Figyelmeztető Karl Mannheim megállapítása, mely szerint „a humanista csak tettet, hogy egyetemes érdeklődésű, a valóságban csupán saját képzettségének világa iránt érdeklődik. Ezen az egyetemességen belül a normálistól eltérő éles értelme van a gondolkodás árnyalataiban. Ezen túl azonban az elemi tények legprimitívebb megértéséig sem jut el” (Mannheim 1975:141).³

A szakbarbárságról szóló vita kezdetben csak a munkamegosztás alá besorolt specializálódást bírálta. Ortega y Gasset⁴ ezt a bírálatot a tudósokra is kiterjesztette: szerinte „mindabból, amit egy értelmes embernek tudnia kell, csak egy bizonyos tudományt ismernek, sőt, ebből is csak egy kis részletet”. Mégis lebecsülve a speciális területükön túl terjedő szélesebb körű tudást „a tudás összefüggései iránti érdeklődést dilettantizmusnak nevezték”. Mannheim bizonyítja, hogy ez a specializálódás a művészet- ten belül is uralkodik, és a művészeti műveltségű ember is behatárolja érdeklődését egy szűkebb területre, elhanyagolva mindazt, ami rajta kívül esik. Ha ezt a jelenséget ahhoz a meggyőződéshez soroljuk, mely szerint az enciklopédizmus kora lejárt, és így az általános műveltség is legfeljebb a műveltség alapjaként fogható fel, amit a kis gyermekek oktatására kell korlátozni, akkor nincs mit bánkódnunk rajta. Kérdés azonban, hogy az általános műveltség csak az enciklopédizmus formájában fogható-e fel, és vele szemben egyedül a tőle elváló és elkülönülő szakirányú képzettségnek van igazi realitása?

3 Mannheim, Karl 1975 Az arisztokratikus és a demokratikus csoportok műveltségesszményei. In *Forrásmunkák a kultúra elméletében, I. köt.* (Szerk. Maróti A.) Tankönyvkiadó, Budapest, 186.

4 Ortega y Gasset, Jose 1995 *A tömegek lázadása.* Pont Könyvkereskedés, Budapest, 191.

2 Landau, Erika 1975 *A kreativitás pszichológiája.* Tankönyvkiadó, Budapest. 154 oldal.

A „humán” és „reál” műveltség állellentéte

Látszólag a „humán” és „reál” műveltség eltérő jellege lehetetlenné teszi a műveltség egységét. Mindazok, akik ezt az egységet szeretnék megvalósítani, csak odáig jutnak el, hogy ezt is, azt is fontosnak nyilvánítják, és ajánlják, hogy a művelt ember legyen mindkét területen tájékozott. Ez az ajánlat azonban nyitva hagyja a megoldás módját, s arra sem ad megvalósítható megoldást, hogy miként válhat az ember képessé a különböző szakterületek különböző nyelvének, kifejezőkészletének elsajátítására. Az összekötő kapocs megtalálásában egyedül Németh László felismerése tetszetős: a történelmi fejlődésbe ágyazott ágazatok érintkezési pontokat mutatnak, s az emberi fejlődés érthetőbbé válik, ha a részterületek eredményeit koronként egymásra vonatkoztatjuk (Németh 1963).⁵ Noha senki sem vonja kétségbe a művelődéstörténeti alapozás jogosultságát, ez a szemlélet mégsem hatja át a gyakorlatot, sem az iskolai oktatásban, sem az iskolán kívüli művelődésben. Ennek okát egyesek abban látják, hogy az egyoldalúan képzettek nem alkalmasak sokoldalú szemléletet feltételező tanításra és a kultúra terjesztésére. Ebben van is igazság, de több szakember koordinált együttműködésével megoldható lenne a probléma. Még sincs kísérlet a megvalósítására, talán a feladat bonyolultsága és a más területek iránti bizalmatlanság elrettent mindenkit tőle. Megkockáztathatjuk azonban azt a feltevést, hogy itt nem egyszerűen bizonyos szakismertetek összekapcsolásáról van szó, hanem arról, hogy az összefüggéseknek ilyen rendszere csak akkor alakítható ki, ha minden szakember a maga szaktudását önmagában is szélesebb vetületben fogja fel, azaz interdiszciplinárisan, komplexitásában. Ám ha arra gondolunk, hogy csak a természettudományokban vagy a társadalomtudományokban, esetleg a művészeteken belül kellene ilyen integrált felfogást érvényesíteni, már ebben az esetben is lehetetlennek látszik a feladat, bár feltételezhetnénk, hogy a rokon területek szakértői megértik egymást. A kilépés azonban egy körülhatárolt diszciplína keretei közül kockázatosnak látszik, és nem éri meg a presztízs csökkenését. Marad tehát az elszigeteltség a kultúra egyes részterületein. Mintha az eklekticizmus a kultúrában az egyedül lehetséges szemlélet lenne.

Van azonban Németh Lászlónak (Németh 1986:204-209)⁶ egy másik – csekély figyelemre méltított – megállapítása, amely a műveltségelemek kapcsolásának kulcsát is tartalmazza. „A polihisztorság, ha az nem szakok egymás mellé tanulását, hanem világnézeti velejük kiszívását jelenti, ma is lehetséges, sőt, ha nem akarunk holmi békaperspektívába ragadni, erőnkhez mérten törekedni is kell rá”. Amikor ez a kijelentés megjelent a hatvanas évek elején a két kultúráról szóló folyóirati vitában, a polihisztorságot és az általános műveltséget avult követelménynek tekintők föltehetően átsiklottak ezen a megjegyzésen, már csak azért is, mert a világnézeti alapozásra hivatkozást a művelődéspolitikának tett engedményként, amolyan „kötelező bókna” fogták fel. Pedig Németh László valóban mellőzhetetlen kritériumnak tekintette a műveltség világnézeti alapon történő rendszerbe szervezését, amit egy másik megállapítása is alátámaszt: „az általános nem sokfélé, hanem összefüggőt jelent, s a műveltség nem hátunkra vett terhet, hanem aktív erőfeszítést” (Németh 1980:48).⁷ Az idézet második fele nem pedagógiai metafora, hanem a lényeg kifejezése: a műveltséget Németh olyan aktív viszonyulásnak fogja fel, ami személyes hozzáállás, feloldozás nélkül meg sem valósulhat.

Érdemes most már ezeket a megállapításokat a „humán” és a „reál” műveltség ellentétére vonatkoztatnunk. A két fogalom az ember és a valóság különbségét hivatott érzékeltetni. Függetlenül attól, hogy melyiket mire vonatkoztatjuk, a fogalmak nyelvi meghatározásából kiderül, az ellentétben téves ítélet rejlik, hiszen az ember nem a valóságon kívül él, mert része annak. S ha az ember maga is valóság, akkor a rá vonatkozó műveltségnek is „reálisnak” kell lennie. Ez csak akkor támadható, ha az ember lényegét valamilyen irreális tulajdonságában látjuk, például a valósághoz nem tartozó szellemében. A tudomány azonban ilyen emberi tulajdonságról nem tud, ez a feltételezés csak a valósághoz nem kötődő lélek képzetében jelenhet meg, esetleg abban a mechanikus materializmusban, amely az ember tudatát ugyancsak leválasztja az anyagi valóságról, beleértve az ember testi szervezetét. Hogy a „humán” műveltség mennyire nem azonosítható az ember fogalmával, arra bizonyosság, hogy az em-

5 Németh László 1963 Levél Marx Györgyhez. *Élet és Irodalom*, 19:1-2.old.

6 Németh László 1986 *Művelődéspolitikai írások*. Múzsák Közművelődési Könyvkiadó, Budapest, 204-209.

7 Németh László 1980 *Pedagógiai írások*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 264.

beri test működését vizsgáló tudományt nem ismeri el a humaniorákhoz tartozónak. Kétségtelen persze, hogy ez a tudomány az embert természeti létében vizsgálja, de ha meggondoljuk, ami az emberben több mint természet (tehát társadalom, történelem, személyes minőség, s a környezetéről szerzett tudás), az is lényegében átalakított természet, tehát a valóság magasabb minősége.

A „humán” és „reál” műveltség elválasztásában és szembeállításában fölfedezhető a dualista világnézet, amelyről Otto Neurath⁸ megállapítja, hogy „teológiai maradvány”, anyag és szellem kettősségére vezethető vissza. S rokon vele az a dualizmus, amely a neokantianusok felfogásában található meg a „van” és a „legyen”, a „valóság” és „eszmény”, a „tény” és „érték” szembeállításával. Ezen az alapon születik meg a kultúrát az „igaz”, a „jó”, a „szép” és a „szent” eszményeivel kifejező gondolkodás, és lesz a kultúra tagozódása a tudomány, az erkölcs, a művészet és a vallás szféráinak kifejeződése. S minthogy a természettudomány nem eszményeket követ, hanem tényeket vizsgál, a neokantianizmus számúzi a kultúrából, hogy ott csak az „ateoretikus” javakat, a nem egzaktan dolgozó tudományokat hagyja meg. Így lesz azután a természet és kultúra dichotómiája a tudomány kettéosztásának is megdönthetetlen alapja, ami kritikátlan örökségként élhet tovább nálunk egy más világnézet keretei között. E hagyomány támaszt kap abban a véleményben, mely szerint az ember lényege gondolkodó képessége, s ezért a kultúrája sem lehet más, mint szellemi. A filozófiai antropológia álláspontja azonban más: szerinte az embert cselekvő képessége tette emberré, amiben persze benne van a tettet megelőző célok kidolgozásának képessége, a tudatos cselekvés és az elért eredmények értékeléséé is, de a gondolkodás közvetlenül vagy legalább közvetve összefügg valamilyen emberi gyakorlattal. Ezért az ember lényegi tulajdonságát is a „tudatos cselekvésben” kell megjelölni. Ezzel viszonyul az ember természeti környezetéhez, társadalmához, más emberekhez és önmagához, de viszonyul egyúttal az átalakított, tárgyiasított természethez, a társadalmat szabályozó

normákhoz, a környezetről kialakított és társadalmilag kidolgozott információkhoz, és mindennek a történelmi folyamatához is. Éppen ezért, ha a tevékenységet figyelmen kívül hagyjuk, az embert sem érthetjük meg lényege szerint. A „humán” és „reál” műveltség alternatívájában gondolkodó felfogás épp azt mellőzi, ami a műveltség rendszerének alapját adja. Az emberiség történelmi-társadalmi gyakorlata nélkül az ember és a természet kapcsolata statikus lesz. Mind az embert, mind a természetet ez a műveltségkép önmagában igyekszik megérteni, és ennek az lesz a következménye, hogy e két tényezőnek egymástól el kell válnia, egymás ellentétéként kell megmutatkoznia. S nem véletlen, hogy ennek eredménye a társadalmi praxis és a kultúra szembenállása lesz. A képlet ismerős: a munka és a gazdaság világában eszerint nincs szerepe a kultúrának, nem különben a közéletben és a politikában sem. S így a művelődés ezektől függetlenül a kulturális intézményekben közvetített szellemi termékek megismerésével és átélésével lesz azonos. Csakhogy ez az elválasztás ismét hamis szemléletre épül, egy olyan felfogásra, amelyben a gyakorlati életnek és a kultúrának semmi köze sincs egymáshoz, így a művelődés sem más, mint a kulturális javak fogyasztása.

Tevékenység és kultúra

A közvéleményben élő felfogás szerint a tevékenység és kultúra kapcsolata csak annyi, hogy a tehetséges alkotók termelik a kultúrát, mások közvetítik a nyilvánosság számára az eredményeit, a társadalom tagjai pedig átvehetik azokat, ha igényük és lehetőségük van rá. A művelődésnek azonban nincs gyakorlati értéke, hacsak nem szakképzettség-ről van szó. Az általános műveltség eszerint öncélú, s legfeljebb arra jó, hogy az ember jobban kiismerje magát a világban. A műveltség tehát szemlélődéssel jár együtt, a kultúra elsajátítása ismeretszerzés vagy esztétikai élményszerzés.

Ezzel a nézettel szemben idézhető Ágh Attila⁹ megállapítása, aki különbséget tesz a „kisajátítás” és az „elsajátítás” között. Az elsőben valaminek a birtoklása változik meg, de a kapcsolat az adott dologhoz külsődleges tulajdonviszony marad, a másodikban a dolog tulajdonságai bensővé válnak az emberben. Szerinte ez csak olyan viszonyulásban történhet meg, amelyben az ember megérti annak

9 Ágh Attila 1977 *Tudományos-technikai forradalom és művelődés*. Magvető Kiadó, Budapest.

8 Neurath, Otto 2008 *Filozófia tudomány és politika között* (Az ötletek háttere). Lásd Cartwright – Nancy – Jordi Cat – Lola Fleck – Thomas E. Uebel 1996 *Otto Neurath: Philosophy between Science and Politics*. Cambridge University Press, New York. Ideas in *Context Series No. 38*. Reproduced as an eBook (2009). <http://www.cambridge.org/catalogue/catalogue.asp?isbn=9780521451741>

sajátosságait, társadalmi vonatkozásait. Enélkül csak kisajátíthat egyes műveltségelemeket, anélkül azonban, hogy azok tudatának, magatartásának alkotó elemeivé válnának. A közfelfogás ezzel szemben mégis azt a kapcsolatot fogadja el, amelyben az ember csupán közönségként szemlélődik a kulturális eseményeken. Pedig a művelődés hatását vizsgáló kutatás feltárta, hogy „az ember átlag 20%-át jegyzi meg annak, amit hall, 30%-át annak, amit lát, 50%-át annak, amit lát és hall, 70%-át annak, amit önmaga mond és 90%-át annak, amit csinál” (Niggemann 1983).¹⁰ A cselekvéssel történő művelődés mégis csak az iskolák készség- és képességfejlesztő gyakorlatában elfogadott, az iskolai oktatás és az iskolán kívüli kultúrákövetítés nagy része csupán figyelmes jelenlétet kíván a kultúrát átvevőktől.

A jelenlegi gyakorlat kritikus értelmezésében, tevékenység és kultúra kapcsolatának hangsúlyozásában sokan praktícizmust fedeznek fel. Szó sincs azonban arról, hogy a művelődés gyakorlatiassága ebben fejeződné ki, csak arról, hogy a kultúrát funkcionalitásában fogjuk fel, vagyis azt keressük, milyen szerepe van az ember életében. A szellemi kultúra legjellemzőbb formájának például a tervező tevékenységet tartja M. Sz. Kagan, és csak ennek függvényeként említi a megismerő és értékelő tevékenységet.¹¹ Ide sorolja még az emberi kommunikációt, az egyének szellemi érintkezését, információcseréjét. Egyébként Kagan a művészetet nem tekinti szellemi kultúrának, hanem az anyagi forma és a szellemi tartalom egységesülésének. És a művészi alkotás magában hordja az ember tervező tevékenységét, a terv realizálását, a művészettörténeti tudomány a megismerés utjait mutatja, a műkritika az értékelést, a művészeti művelődésben pedig megtörténik a művész által megformált információ átvétele, értelmezése, tehát ez is kommunikációs folyamat.

Hasonló szerepe lesz a művészetnek E. Sz.

10 Niggemann, Wilhelm 1983 A csoportmunka – mint a felnőttképzés intenzív formája. In Maróti Andor szerk. *Andragógiai szöveggyűjtemény, I. kötet*. Tankönyvkiadó, Budapest, 143-150.

11 Ágh Attila 1977 Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Magvető Kiadó, Budapest, 348-349. oldalon említi Kagan, M. Sz.: Kísérlet az emberi tevékenység rendszerként való elemzésére. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1972. 2:5-6. című cikkét.

Markarjannál,¹² aki a kultúra fogalmát az emberi célokért folytatott tevékenység módjaként határozza meg, és a kultúra szerkezeti tagolását is a tevékenység funkciójából vezeti le. A kultúra anyagi része a tevékenység eszköze, szellemi vonatkozása pedig a tevékenységet összekapcsoló jel- és jelkép-rendszerek együttese, amelybe a beszélt nyelven kívül a művészetet és a tudományt is besorolja. A művészet tehát elsődlegesen információközlő szerepében tölti be kulturális funkcióját, és nem esztétikai vonatkozásában. Nem az a lényeges benne, hogy szép-e, élvezetet ad-e, hanem az, hogy milyen információtöbbletet hordoz. A művészeti információ természetesen nemcsak fogalmi lehet. Informatív szerepet tölthet be minden olyan formai elem, amely a megkomponált szerkezeti egységként jelentéstöbbletet tartalmaz.

A kultúra harmadik szférája Markarjan rendszerében a szocio-normatív kultúra, azoknak a szabályoknak és szervezeti formáknak, intézményeknek az együttese, amelyek „programozzák, koordinálják és szabályozzák” az emberi együttélést és együttműködést. Ez a funkció Kaganál az anyagi kultúra része, mert számára nem a társadalmi norma a lényeges ebben a viszonylatban, hanem az, hogy általa az emberek egymáshoz és saját magukhoz fűződő kapcsolatukban belső természetük humanizálását teszik lehetővé. Így lesz kulturális jelenség „az emberi nem újratermelése”, amelyben a szexuális kapcsolat fiziológiai aktusa szociális és kulturális elemekkel telítődik. Itt említi meg Kagan az ember testi kultúráját, amit az egészségvédelemmel és a sporttal fejleszthet. Ezek mellett már magától értetődőnek látszik, hogy az emberiség anyagi gyakorlatának társadalomszervezési alapjai is itt jelennek meg a technikai-technológiai kultúra összefüggésében, úgy, hogy Kagan ezekhez a szervezeti vonatkozásokhoz köti a társadalom politikai kultúráját is.

Bármennyire vitathatónak látszik is a politikának anyagi kultúráként való beállítása, az így is nyilvánvaló, hogy a kultúrát a tevékenységből kiinduló, a tevékenység folyamatából értelmező felfogás más eredményhez juthat, mint az az általánosan elterjedt szemlélet, amely a kultúrát szellemi, esetleg anyagi és szellemi javak összességének véli. Ebben a kultúra ugyanis statikus, az alkotó tevékenységnek csak a már kész, befejezett és értéknek elismert eredményei találhatóak meg, amelyeket egy közvetí-

12 Markarjan, E. Sz. 1971 *A marxista kultúraelmélet alapvonalai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

tő apparátus a nyilvánosság elé tárhat, de a lényege mindig a mű minősége, és nem az, hogy a társadalom mit kezd ezzel a kultúrával. A kulturális javak közvetítésében megnyilvánuló felfogásban tehát a művelődés mellékes mozzanat, a művek értéke nem azon múlik, hogy a társadalom tagjai aktívan viszonyulnak-e hozzájuk. Pontosabban: ez az aktivitás kimerül a tetszés kinyilvánításában, az átvétel mennyiségi mutatóiban, és nem abban, hogy fejlődik-e általuk a befogadók kulturális színvonala.

Ebből az összehasonlításból kiderülhet, hogy a kultúrafogalom meghatározása nem pusztán teoretikus kérdés. S föltehetően az is kikövetkeztethető, hogy a művelődésnek egészen más módja jellemző e kétféle kultúra-felfogásra. Amíg a kultúra csak alkotások együttese, a művelődés nem más, mint a gyakoribb és intenzívebb találkozás ezekkel az értékekkel. Ha a kultúra a tevékenység minőségében mutatkozik meg, akkor a művelődés készségek, jártasságok, képességek fejlesztése, s a kulturális javak, mint megszilárdult eredmények nem céljai, hanem eszközei ennek a folyamatnak. Jól világítja meg ezt a problémát a művészeti élet gyakorlata, amelyben ma a művek létrehozása és terjesztése a lényeges. Sokan úgy vélik, a javak széles körű terjesztése önmagában biztosítja a közízlés fejlődését. Ha viszont ennek a színvonalát nézzük, azt látjuk, hogy ez a társadalmi nyilvánosság nagy részében alacsony szinten áll, a látogatottság nem áll arányban a befogadói szint minőségével. Még az is előfordul, hogy a művészet nagy értékei iránti rajongás nem több, mint annak tudomásulvétele, hogy mit illik szeretnie a művelt embernek, és nem ténylegesen fejlett szemlélet. Mert az egyszerű találkozás a művészet értékeivel még nem jelenti ennek a szemléletnek az átalakulását, ha a befogadó tudatában az álkultúrára jellemző sémák uralkodnak.

Azt, hogy a művelődésnek a műközpontúságból az emberközpontúságba való átállítása nem a napjainkban kétségtelenül terjedő praktícizmus következménye, bizonyítja, hogy a praktícizmus tagadja az elmélet szükségességét, és közömbös a dolgok történelmi-társadalmi összefüggései iránt. A tevékenység kulturáltságát hangsúlyozó álláspont viszont az elmélet a gyakorlat fejlesztésének egyetlen lehetősége, már csak azért is, mert az elmélet nem a gondolati spekuláció terméke, hanem a dolgokat, jelenségeket meghatározó összefüggések feltárása, kapcsolataik elemzése és a bennük ható törvényszerűségek felismerése. Ezen az alapon megállapítható, hogy

a tevékenység és a kultúra kapcsolatát elfogadva a műveltség lényegét az egyén tudatosságában és felelősségében lehet megtalálni. E felelősségnek az ember és a természet viszonyában is uralkodnia kell. A természeti környezettel és az ember alkotta tárgyak világával egyaránt. A humanizált magatartás abban is kifejeződik, hogy az ember saját érdekein kívül számol mások érdekeivel és a tetteinek következményeivel is. Ebből eredően a műveltség történelmi is, nem annyira a szó hagyományos értelmében (a múlt eseményeinek ismeretében), hanem a jövő iránt érzett felelősségben, ami persze csak a múlt és a jelen kapcsolatának megértésével lehet jól megalapozott.

A sokoldalú műveltségről való lemondással és a képzettség szakosodó beszűkítésével egyidejűleg kell rádöbbenünk arra, hogy az ember kultúrája csak a lét egészének széles körű megértésével válhat termékennyé. Talán e feladat nehézsége juttat el sok embert oda, hogy a műveltség megszerzését idejétműltnek, utópisztikusnak gondolja. S a gyorsan változó körülmények közt az a látszat alakul ki, mintha egyedül a pillanatnyi jelen megragadásának és ügyes kihasználásának lenne realitása, a szélesebb távlatokkal való törődés idővesztéssel jár. Tevékenység és kultúra egymásra utaltsága mégis arra figyelmeztet, hogy a gazdaság bajai mögött érdemes műveltségünk fogyatékoságait felfedezni, és megérteni, hogy mindenféle gyakorlat kulcsfontja maga az ember és a felkészültsége. Ha ezt mellékesnek tartjuk, eleve lemondunk arról, hogy a gyakorlatunk eredményes legyen.

A műveltség alapfunkciója és struktúrája

Kagan és Markarjan is negentropikus rendszernek nevezi a kultúrát, ami azt jelenti, hogy a kultúra tagadja az emberi lét kiegyenlítetttségét. A kultúra az egyensúlyi állapotok megbontásának eszköze, a történelmi változásoké, ami visszavezethető arra, hogy a homogén állapotokat differenciálja az emberi gyakorlatban, és mind nagyobb mértékben idézi elő a létezés heterogenitását. Ha azonban a fejlődést csak ezzel a folyamattal jelölnénk, nem jutnánk tovább a változások megértésében, mint Spencer pozitívizmusa, amelyből hiányzott a természeti és társadalmi elem minőségi megkülönböztetése, és a kölcsönhatások felismerése. Elsőként abban, hogy az entrópia tagadásában az egyensúly fenntartására törekvő erők is jelentékenyek. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi változások dinamikus mozgatója a munka jellegű

tevékenység, de ez egyúttal az emberek érintkezését, együttműködését is feltételezi. Csakhogy az emberi kapcsolatok hatékonyságához standardok kellenek, amelyek viszont a változatlanosság irányába hatnak. Olyannyira, hogy a kialakult állapotok fenntartása a többség szemében a renddel lesz egyenlő, a harmóniával, ami a nyugalom boldogságát is ígéri. Ez a mentalitás tehát a változatlanosságot tekinti pozitívumnak, és mindenféle átalakulást rossznak tart. A változatlanosság igénye azonban a fejlődést is elhárítja, amiből következik, hogy a megszokottnál jobbat nem tud, nem mer tervezni, mert fél az újjal járó kockázattól és az esetleges kudarctól. Így teremt a megszokotthoz való ragaszkodás hagyományt, és ez egyszerűen közösségformáló koordináló erő is lesz, mert arra készíti a hozzá tartozókat, hogy attól, mint normától el ne térjenek.

Minthogy a kultúra hagyomány is, és az emberiség történelmében jó ideig e funkciója érvényesült, fölmerül a kérdés, mivel magyarázható a kultúra kétarcúsága. Az, hogy egyszerre szabványosítja a gyakorlatot és teremt meg a szabvány meghaladásának, az újításnak a lehetőségét. Ha visszatekintünk a differenciálódással jelzett folyamatra – ami nyilván a munkamegosztás következménye – felfedezhetjük, hogy a szabvány kollektív ereje sem tudja eltüntetni az ember individualitását. Márpedig az egyéni – akár akarja, akár nem – valamennyire mindig eltér a társadalmilag szentesítettől. És ez az eltérés jelzi, hogy van lehetőség másra, a hagyomány megváltoztatására.

A kultúra kiegyenlítettséget tagadó szerepe összefügg tehát az individualizálódással, az ember személylé, személyiséggé fejlődésének lehetőségével. Ám ez csak a kollektíven keresztül érvényesülhet, ahogy az egyéni eltérés a közöstől is csak akkor lesz történelmileg releváns, fennmaradó, ha azt a társadalom elfogadja, értékeli, átveszi. Ezért a kultúra újító ereje is csak a hagyománytartó funkcióhoz kötötten jelentkezhet, az új értéke a társadalomban élő hagyományon mérhető. Ez az összefüggés végső soron oda vezethet bennünket, hogy a kultúrában a rendteremtő képességet ismerjük fel. Vagyis azt, hogy a természet meglevő rendje helyébe a változtatással együtt képes egy másfajta, mesterséges rendet állítani. Az átformált természet rendezettségét, a társadalomét, az alkotását és önmagunk életének a rendjét is. De ez mindig a meglevőnek megváltoztatását, meghaladását jelenti, és nem semmiből teremtést. Tehát végtelen folyamatról van szó, amely-

ben az emberi lét sajátossága a dolgok és viszonyok tökéletesítése, s ezzel együtt, ezen belül önmagunk tökéletesítése is.

Ha ennek a színtereit strukturált rendszerben akarjuk felvázolni, a következő eredményhez juthatunk. Minden embernek több viszonylatban kell kiépítenie az egyéniségét: a külső természethez (annak az ember által érintetlen és átalakított, megművelt részéhez), a tárgyak, eszközök világához, a többi emberhez, a szűkebb és tágabb emberi közösségekhez (a családhoz, lakóhelyhez, munkahelyhez, a társadalomhoz, az egyetemes emberiséghez), a társadalmi intézményekhez és azok gyakorlatához, a társadalmi együttélés normáihoz (a szokáshoz, erkölcshez, joghoz), eszméihez, általánosított és felhalmozott információihoz (a nyelvben, a tudományban, a művészetben), valamint az önmagához való viszonyban, amikor testét, szervezetét, viselkedését, kapcsolatait, beszédét, gondolkodását, ízlését, tevékenységét fejleszti. E viszonylatok egyszerre gyakorlatiak és tudatosak (az ismereteket alkalmazóak), aktuálisak és történelmiak (a változásokhoz alkalmazkodóak, azokat irányítani tudók), és együttesen tartalmazzák az ismereteket, eszközöket, módszereket a cselekvéshez, továbbá a tudást és készséget hozzá.

Minél intenzívebben építi az egyén önmagába a külső környezetben felhalmozott eredményeket, és főként azokat, amelyek e környezet fejlődéséhez nagyobb mértékben járultak hozzá, annál fejlettebb, fejlődőképesebb lesz az egyén is. Ezek a keretek persze csak a lehetőségek körét jelölik ki, és nem olyan modellt kínálnak, ami egyszer és mindenkorra egészében megvalósítható. Szemléletesen fejezi ki ezt Marx György megállapítása, miszerint „a műveltség nem állapot, hanem folyamat”,¹³ ami azt jelenti, hogy az állandó fejlesztés a legfőbb jellemzője a művelődésnek, és az nem fogható fel úgy, mint amit véglegesen le lehet zárni, be lehet fejezni. Ezért tarthatatlan az a hiedelem, hogy a műveltség kiépítését az ifjúkorra lehet korlátozni. Egyrészt azért, mert a műveltség súlypontjaihoz a felnőtt érettsége és társadalmi helyzete kell, másrészt pedig azért, mert a felnőttkorban tovább nem fejlesztett műveltség fokozatosan megkopik, érvényét veszti. A félművelt embert arról lehet felismerni, hogy teljesen elégedett a meglevő tudásával, s úgy érzi, azon nincs javítanivaló. Már csak azért is, mert szerinte neki mindig mindenben igaza van. Ezzel szemben

¹³ Marx György 1969 A műveltség dinamikája. *Társadalmi Szemle*, 3:53-61.

a műveltség jele épp az örökös hiányérzetben mutatkozik meg, vagyis a művelődési szükségletek állandó bővülésében, amikor az elért szintről újabb megismerendő, kifejlesztendő területek válnak érzékelhetővé az egyén számára.

Gyakran mondják ma már, hogy a műveltségnek nincs presztízse, de ha lenne is, kinek van ideje, ereje ilyesmire, hiszen az életének szervezése, gondjainak megoldása, életszínvonalának emelése köti le elsősorban. Csakhogy a műveltség nem ezeken a tennivalókon kívül, a ráérő emberek luxusa, hanem abban érvényesül, hogy ki milyen szinten képes az életét szervezni, gondjait megoldani, életszínvo-

nalát emelni – természetesen nem annyira anyagi vonatkozásban, hanem az emberi élet teljességében.

Az ember élete nem túl hosszú. Ezért érdemes arra gondolni, megtesz-e valaki mindent azért, hogy az élete gazdag legyen a szónak teljesebb értelmében, tudásának, képességeinek a fejlesztésével, az életminőség magasabb színvonalán.

balról jobbra: Maróti Andor, Csoma Gyula, Harangi László, Lada László. Illyésfalva, 1996